

בראשית ט"ו

יעל נחשון

חלום ליל קיץ

ה' נגלה לאברהם כמה פעמים אך עד המתואר בפרק טו אברהם (שעדיין קרוי שלב זה בשם אברם) רק שמע את הקול האלוהי, וכאן, לראשונה, היתה שותפה להתגלות ראייה: **אַחַר הַדְּבָרִים הָאֵלֶּה הָיָה דְבַר-יְהוָה אֶל-אַבְרָם בַּמַּחְזָה לְאָמֵר** (ט"ו 1). ואף על פי כן, לא ברור עד הסוף מה טיבה של ההתגלות לאברהם: האם היה זה מחזה ממש או חלום? האם היתה זו התגלות (פס' מפס' 5?) בתוך התגלות (שהחלה בפס' 1?) חלום (פס' 12) בתוך התגלות...?

המחזה נפתח במילות הרגעה - **אַל-תִּירָא**. נשאלת השאלה ממה אברהם אמור לפחד, הלוא לפי המתואר בפרק הקודם - זה עתה ניצח במלחמה נגד המלכים הגדולים של העולם! הוא זוכה בכבוד ובהוקרה מצד מלך סדום ובברכתו של מלכיצדק מלך שלם. היינו יכולים אמנם לחשוב שפחדו של אברהם נובע דווקא מניצחונו במלחמה. אולי הוא פוחד שחטא כששפך דם במלחמה ואולי הוא חושש מתוצאות המלחמה, שמא יבואו לנקום בו אלו שניצחו. אולם, ההמשך מלמד שמילות ההרגעה "אל תירא" קשורות דווקא לפחד אחר של אברהם, הפחד שימות בלא זרע, בלי בן שיירש אותו. לכל אורך המחזה בפרק ט"ו נראה כיצד האל 'עסוק' בניסיונות להסיר את הספק והפחד מלבו של אברהם.

וְהָאֵמֵן, בְּה'; וַיַּחְשְׁבֶהָ לוֹ, צְדָקָה - מי חשב מה למי?

ה' מוציא את אברהם החוצה, מראה לו את כוכבי השמים, חוזר על הבטחתו כה **יְהִי זַרְעֶךָ** (פס' 5) ומדגיש שמדובר בבן של ממש: **לֹא יִרְשְׁךָ זֶה כִּי-אִם אֲשֶׁר יֵצֵא מִמֶּעֶיךָ** (פס' 4). מיד אחר כך נאמר על אברהם שהאמין בה': **וְהָאֵמֵן, בְּה'; וַיַּחְשְׁבֶהָ לוֹ, צְדָקָה** (פס' 6). לכאורה, נראה שהשכנוע היה מהיר - אברם משתכנע וסומך על ההבטחה. אולם, משפט זה ראוי לבחינה נוספת משום שלא ברור אם אברהם הוא נושאו של כל המשפט, או רק של חציו הראשון. כלומר, האם אברהם מאמין בה' וגם חושב לה' את ההבטחה לצדקה או האם ה' הוא שחושב לאברהם את אמונתו לצדקה, כלומר לזכות.

הפרשנים נחלקים בשאלה זורש"י ספורנו ורד"ק סברו כי הקב"ה חשבה לאברם לזכות ולצדקה על האמונה שהאמין בו מנגד טוענים אחרים כרמב"ן ושד"ל, כי אין רבותא באמונת אדם באלוהיו, וודאי לא אברהם אבינו, ועל כן יש לקרוא כי בצדקת ה' ייתן לאברהם זרע. כלומר אברהם חשב על צדקתו של האל.

לדעתי זו סטייה, אמנם מעניינת אבל בכל זאת סטייה. המאמר ארוך מאד גם כך והייתי מוותרת.

האם ההתרחשות המתוארת בפרק יכולה לסייע לנו להכריע בשאלה למי נחשבת ה"צדקה" – לאברהם או לאלוהים?

בראשית המחזה אברהם מפקפק בהבטחה לזרע - הֵן לִי, לא נְתַתָּה זָרַע- ומניח שאליעזר יהיה יורשו בלית ברירה¹. אלוהים ממש צריך 'לצאת מגדרו' על מנת לזכות באמונתו. הוא מתגלה אליו, מבטיח לו, מפעיל אותו ואת כל חושיו על מנת לשכנעו. ואכן, אפשר להבין את הפקפוק של אברהם, שהרי עבר זמן רב מאז נתינת הברכה בפעם הראשונה, אברהם בן 99, שרה בת 90 ועדיין אין להם בן! נזכור כי אברם היה בן 75 ביצאו מחרן, לפי י"ב 4, לכן, אכן ראויה כל כך לציון העובדה שהוא מאמין אחרי הבטחה ערטילאית נוספת (וּסְפָר הַכּוֹכְבִים--אִם-תִּיכֹל, לְסַפֵּר אֹתָם; וַיֹּאמֶר לוֹ, כֹּה יִהְיֶה זָרְעָךָ, פס' 5)².

בין אמונה לפקפוק – אם אברהם אכן מאמין, איך יתכן שהוא מיד מביע שוב ספק בהבטחת ה'?

למרות שנאמר במפורש שאברהם מאמין (וְהֶאֱמַן בַּה', פס' 6), הוא מיד מביע שוב ספק. הפעם הוא מפקפק בהבטחה לירושת הארץ- בַּמָּה אֵדַע כִּי אֵירָשְׁנָה? (פס' 8). שאלה זו מפתיעה במיוחד, משום שהיא מופיעה לאחר שאברהם כבר ירש את הארץ כביכול. זה עתה ניצח את המלכים וכבש שטח רב מתוך הארץ שהובטחה לו³: וַיַּחֲלַק עֲלֵיהֶם לַיְלָה הוּא וְעַבְדָּיו, וַיִּכְּסוּ; וַיִּרְדְּפֵם, עַד-חֹבֹבָה, אֲשֶׁר מִשְׁמָאל, לְדַמְשֶׁק. וַיָּשָׁב, אֶת כָּל-הָרֶכֶשׁ (בראשית י"ד, פס' 15-16).

היו מבין הפרשנים שניסו ליטול את העוקץ משאלה זו ולטשטש את הפקפוק העולה ממנה⁴. יש שראו בדבריו בקשת אות מאת ה' כי יקיים את הבטחתו, ויש שראו בה שאלה שנועדה להבין

¹ הנוהג במזרח הקדום, הידוע לנו מתעודות נוזי, הוא ש"אדם ערירי מוריש את נכסיו לעבדו, שהוא מאמץ אותו לבן, בתנאי שהלה ידאג לו עד מותו", מתוך: מ' ויינפלד, עולם התנ"ך, בראשית, עמ' 109.

² דוד סבתו (בעקבות חז"ל) מסביר את משמעות ספירת הכוכבים במובן עמוק יותר. ההתבוננות בכוכבים מלמעלה למטה, כמי שיכול לשלוט בהם ולשנות את מהלכם. ראו במאמרו ובהרצאתו המוקלטת:

<http://www.ybm.org.il/hebrew/LessonArticle.aspx?item=4377>

<http://www.ybm.org.il/hebrew/ViewMovie.aspx?Lesson=6326&Format=V>

³ ארץ ישראל הובטחה לאברהם כבר פעמיים על ידי האל (לפני ברית בין הבתרים): וַיֹּאמֶר ה', אֶל-אַבְרָם, וַיֹּאמֶר, לְזָרְעָךָ אֶתְּנֶנָּה--אֶת-הָאָרֶץ הַזֹּאת (בראשית י"ב, 7) והובטחה בשנית: וְהָיָה אֲשֶׁר-אֶל-אַבְרָם, אֶתְּנֶנָּה לְעַבְדֵי-לֹוֹט מֵעַמּוֹ, שָׂא נָא עֵינֶיךָ וּרְאֵה, מִן-הַמָּקוֹם אֲשֶׁר-אַתָּה שָׂם--צִפְנָה וְנִגְבָּה, וְקָדְמָה וַיִּמָּה. כִּי אֶת-כָּל-הָאָרֶץ אֲשֶׁר-אַתָּה רֹאֶה, לֹךְ אֶתְּנֶנָּה, וְלְזָרְעָךָ, עַד-עוֹלָם. (בראשית י"ג, 14-15).

⁴ סיכום יפה וממצה של הכיוון האפולוגטי בפרשנות לדברי אברהם ניתן למצוא אצל יהודה אליצור, ברית בין הבתרים: <http://www.daat.ac.il/daat/tanach/tora/brit-2.htm>. יהודה אליצור טוען לעומת זאת שהספק של אברהם מוצדק מאוד: הוא מראה, על פי סיפור קנייתו של מערת המכפלה (בראשית כ"ג), שלמרות שאברהם יושב בארץ כבר 60 שנה, אין לו עדיין חזקה על שום פיסת קרקע בה.

מה עליו לעשות על מנת לרשת את הארץ. אבל עצם הניסיון לעמעם את הספק בדברי אברם מעיד דווקא על נוכחותו החזקה.

בְּמָה אֲדַע כִּי אִירְשָׁנָה? - האם וכיצד ה' נותן מענה לספק של אברהם?

האם יש בתגובת ה' כדי להרגיע את אברהם או להשקיט את ספקותיו? כתשובה לספקנותו, ה' כורת עם אברהם ברית ומתחייב בפניו, באופן חד צדדי, (על אף היותו הצד החזק בברית), לתת לזרעו את הארץ. אולם, מעמד הברית ומשמעותו אין בהם כדי להרגיע את אברהם. להיפך, מתברר לו שאמנם ה' מתחייב לעמוד בהבטחתו, אולם זו תתממש רק בעוד 400 שנה שיעברו על בניו בשעבוד!

כיצד יש להבין תשובה זו?

ניתן להבין את מעמד ברית בין הבתרים בשתי דרכים מרכזיות, האחת ריאליט – לאור הנוהג המקובל באותה העת, והשנייה סימבולית – המעמד כצופן סוד, משמעות סימבולית שיש לפענחה.

המשמעות הריאלית מספקת תשובה מכרעת לפקפוק של אברהם: האל מתחייב בפניו, נשבע לו. יש בכך כדי להשקיט את הספק. המשמעות הסימבולית, לעומת זאת, שאותה מפרש אחר כך לאברהם ה' בעצמו, היא שמפילה על אברהם אִימָה וְשִׁכָּה גְדֹלָה (פס' 12) ומותירה אותו לא עם ספק, אלא עם וודאות של עתיד רווי ייסורים לזרעו.

התיאור: מעמד 'ברית בין הבתרים'

במעמד 'ברית בין הבתרים' נצטווה אברהם לקחת חמישה בעלי חיים: עגלה משולשת⁵, עז משולשת, אייל משולש, תור וגוזל. על פי ההוראות הוא ביתר את שלוש הבהמות והעמיד אִיש-בְּתָרוֹ, לְקִרְאָתוֹ (פס' 10). לקראת ערב נראו תנור עשן ולפיד אש, ביטויים של נוכחות האל, עוברים בין החיות וחלקי הבהמות המבוותרות (פס' 17). כלומר, ה' נראה כעובר בין גזרי הבהמות, ובזה הוא אישר לכאורה את הבטחתו וקיבל על עצמו את ההתחייבות לקיימה (פס' 18). גם לאברהם היה חלק במחזה, בכך שהניס את העיט שניסה לעוט על הפגרים (פס' 11).

פירושים אפשריים: מענה ה' - המשמעות הסימבולית של מעמד 'ברית בין הבתרים'

נסקור בקצרה את האפשרויות השונות להבנת הסמליות שבמעמד זה ונעמוד על היתרונות ועל החסרונות שבהן.

⁵ כמה אפשרויות להבנת התיאור 'משולש/ת': שלושה פרטים; בן שלוש; משובח; אחד משלישיה. ריסקין מוסיף שלמספר זה משמעות סמלית – רמז לשלושת האבות, ולקשר הבין דורי המאפיין את מין האדם, באופן זה רומז מספר זה לעתיד עם ישראל לדורותיו. ש' ריסקין, "פרשת 'לך לך' הסכם שותפות", פותחים שבוע, תל אביב-ירושלים, 2001, עמ' 46.

1. טקס כריתת ברית כנהוג במזרח הקדום: טקסים מעין זה מוכרים לנו מהמזרח הקדום ובייחוד מצפון סוריה⁶. העובר בין הבתרים הוא המתחייב בברית. אם יפר את הברית גורלו יהיה כגורל החיות המבותרות. לפיכך, ה', המיוצג ע"י תנור העשן ולפיד האש, הוא המתחייב בפני אברהם לתת לו את הארץ. טקס דומה מתואר גם בירמיה ל"ד, שם כורת העם ברית מחודשת עם ה'. העם עובר בין הגזרים ובכך מתחייב כלפי ה'.

2. המחזה כתיאור סמלי של העתיד הצפוי לעם ישראל

על אף הדמיון לנוהג המקובל באותה העת, קשה להתעלם מדברי ה' הסמוכים למעמד כריתת הברית. ה' מתאר לאברהם את העתיד הצפוי לעמו. האם ניתן לקשור בין תיאור העתיד ובין האירועים שבמעמד ברית בין הבתרים? אפשרויות שונות הועלו בכיוון זה:

1. **שעבוד מצרים** - לפי בנו יעקב (פרשן יהודי-גרמני בן המאה ה-20), כל החיות במעמד מייצגות דורות בעם ישראל. הבהמות המבותרות מסמלות את שלושת דורות השעבוד במצרים. התור והגוזל הלא מבותרים מייצגים את הדור הרביעי, דור הגאולה משעבוד זה. העיט היורד על הפגרים מייצג את פרעה וגירושו על ידי אברהם רומז לשחרור ולהצלה של בני ישראל מידי.

2. **העתיד עד סוף כל הדורות ועד לביאת המשיח**. ניתן לראות במעמד זה מעין 'מעשה אבות סימן לבנים'. ה' מגלה לאברהם את כל העתיד לבוא, תקופות של שעבוד בידי זרים והצלה על ידי ה'. במדרש נחלקים החכמים אם ה' מגלה לו רק את העתיד בעולם הזה או גם את הצפוי בעולם הבא:

"ביום ההוא כרת ה' את אברם ברית לאמר ר' יודן ורבי יוחנן בן זכאי ור"ע: חד אמר: העולם הזה גלה לו, אבל העולם הבא לא גלה לו. ואחרנא אמר: אחד העולם הזה ואחד העוה"ב גלה לו". (בראשית רבה, מ"ד, כ"ב).

חז"ל (ופרשני ימי הביניים בעקבותיהם) זיהו את החיות המבותרות כמייצגות את **הגלויות השונות הצפויות לעם ישראל בעולם הזה** (גלויות שחווה עם ישראל עד זמנם): העגלה את גלות מצרים, האיל את גלות מדי ופרס, העז את גלות יון ורומי⁷. אומות אלו, ששעבדו את עם ישראל, גורלן יהיה להיות מבותרות, כלומר מפורדות ומחולקות ואילו התור והגוזל רומזים לעם ישראל, שעל אף היותו בגלות נשאר מאוחד ושלם (יהודה וישראל יחד). ירידת העיט על

⁶ תרגום של מכתבים מצפון סוריה המכילים מידע על בריתות שבהן השתמשו בביתור בעלי חיים בדומה לברית בין הבתרים ניתן למצוא במאמרו של מ' ענבר, "ביום ההוא כרת ה' את אברם ברית", בית מקרא מ"ו, ב (תשס"א), עמ' 115-120. כמו כן, טקסים דומים מתוארים במ' ויינפלד, עולם התנ"ך, בראשית, עמ' 108-109.

⁷ כך לפי רד"ק. בבראשית רבה מד, ט"ו, הרעיון דומה מאוד, אך החיות מייצגות אומות אחרות - העגלה היא בבל, העז היא מדי והאיל הוא יון. ברוח זו דרשו חז"ל גם את הפסוק "אימה חשיכה גדולה נופלת עליו" - אימה=בבל, חשיכה=מדי, גדולה=יון, (בראשית רבה, מד, י"ז).

הפגרים מסמלת את ניסיונות השעבוד בכל דור ודור והנסתו על ידי אברהם מסמלת את ההצלה של עם ישראל בידי ה' בזכות אברהם⁸.

3. פרשנות סמלית בכיוון אחר, מתייחסת למעמד הברית כהתרחשות פנימית בנפשו של אברהם. המלבי"ם מפרש זאת כמאבק פנימי של אברהם, בו גוברת הרוח (הציפור והעיט המייצגים את הנשמה) על החומר (הפגרים המייצגים את כוחות הגוף). ברוח דומה מציעים רימר ודרייפוס לראות בחיות ייצוג של חלקי הנפש. הטקס מסמל את המאבק שהיה בנפשו של אברהם שבסופו הוא דוחה את האלילות ומאמץ את ה'. העיט הוא מייצג העולם האלילי והנסתו מסמלת את הסרת הספק של אברהם⁹. מאד יפה!!!

מעמד ברית בין הבתרים והפרשנות של הסמליות הטמונה בו נועדו להרגיע את פקפוקו של אברהם, יש במעמד זה אישוש של הבטחת הארץ לאברהם ולזרעו. ואולם, אליה וקוץ בה, איך אפשר להירגע מהבטחות כאלה... לעתיד של שעבוד ממושך.

למה זה מגיע לאברהם ולעם ישראל? – למה צריך לחכות 400 שנה בשיעבוד?

בכל דרך בה נבחר להבין את מעמד ברית בין הבתרים ברור שההבטחה תמומש רק בעתיד הרחוק, ואם לא די בכך, הרי שהיא תמומש רק לאחר שיעבוד ממושך¹⁰. על פי התפיסה המקראית, מהלך היסטורי מעין זה נתפס כעונש על חטא. אבל מהו החטא? למה זה מגיע לאברהם ולעם ישראל? נפתח ונאמר שאין לשאלה זו תשובה מפורשת בסיפור ואף לא במקרא כולו. נדמה לי שיש תשובה בפרק – העונש של יושבי הארץ שטרם ראוי שיגיע למימוש עם זאת, ואולי דווקא משום כך, ניתנו לאורך הדורות תשובות רבות לשאלה המנסות להשיב את הצדק על כנו:

1. אברהם חטא

לפי חז"ל, כתפיסת הגמול הקלאסית הרווחת במקרא, אין מנוס מלראות שעבוד זה כעונש. הדעות נחלקו רק באשר לשאלה על מה העונש. בתלמוד חכמים מציינים שלוש אפשרויות לשאלה מהו חטאו של אברהם שבגללו נגזר השעבוד:

"אמר רבי אבהו אמר רבי אלעזר מפני מה נענש אברהם אבינו ונשתעבדו בניו למצרים מאתים ועשר שנים? מפני שעשה אנגרייא בתלמידי חכמים שנאמר (בראשית יד) וירק את חניכיו ילידי ביתו.

⁸ על פי אונקלוס ורד"ק, המלה 'פגרא' מתייחסת לדבר שלם ועל כן העיט יורד דווקא על התור והגוזל ולא על החיות המבותרות (זאת בניגוד לפרשנות המתייחסת לדרך הטבע - העיט עט על החיות המבותרות כדרך העופות הדורסים אוכלי הנבלות).

⁹ י' רימר וג' דרייפוס, אברהם אדם וסמל, 1993, עמ' 45.

¹⁰ לא ברור לחלוטין מתי תמומש הברית. בפס' 13 נאמר ארבע מאות, 'שנה ואילו בפס' 16 נאמר 'דור רביעי, לשובו הנה. כיצד מתיישבים הדברים? לעיון בשאלה זו ופתרונה ראו: מ' נאור, "דור רביעי ישובו הנה (בראשית ט"ו, טז) המסורת על מושב בני ישראל אשר ישבו במצרים", בית מקרא כ"ז (תשמ"ב), עמ' 40-45.

ושמואל אמר מפני שהפריז על מדותיו של הקב"ה שנאמר (בראשית טו) במה
אדע כי אירשנה
ורבי יוחנן אמר שהפריש בני אדם מלהיכנס תחת כנפי השכינה שנאמר
(בראשית יד) תן לי הנפש והרכוש קח לך וירק את חניכיו ילידי ביתו. (תלמוד
בבלי, נדרים, ל"ב ע"א).

לפי רבי אלעזר, העונש היה על שגייס את תלמידיו למלחמתו (בראשית י"ד). לפי שמואל, העונש
היה על שגילה חוסר אמון בהבטחתו של הקב"ה וביקש הוכחות למימושה. לפי רבי יוחנן, העונש ניתן על
כך שלאחר ניצחוננו במלחמה הנזכרת לא ניצל אברהם את הניצחון כדי לגייר את אנשי סדום. לא הבנתי –
הוא אמר תן לי הנפש אז איך מנע גיורם?

נוסיף לאלה פירוש הרמב"ן, הרואה בשעבוד העתידי עונש על חטאו של אברהם שירד
למצרים בעת הרעב, במקום לבטוח באל:

"גם יציאתו מן הארץ, שנצטווה עליה בתחילה, מפני הרעב, עוון אשר חטא, כי האלוהים
ברעב יפדנו ממות. ועל המעשה הזה נגזר על זרעו הגלות בארץ מצרים ביד פרעה. במקום
המשפט שמה הרשע והחטא" (רמב"ן, פירוש לבראשית י"ב, 10).

זקוביץ מצביע על קווי הדמיון בין סיפור אברהם ושרה במצרים לבין תולדות ישראל במצרים
וכן בין עינוי הגר לעינוי בני ישראל במצרים, וטוען, שיש כאן מגמת עריכה ללמדנו ששעבוד
מצרים הוא עונש של מידה כנגד מידה לחטאיו של אברהם¹¹. ומהם החטאים? שותפות או
הסכמה לעינוי הגר?

אלא שבעוד שעקרון 'מידה כנגד מידה' אמור לשקף צדק קשה לקבל שארבע מאות שנות
השעבוד הם עונש הולם לחטאי אברהם לבדו.

נבדוק אפשרויות נוספות:

2. עם ישראל יחטא (בעתיד)

ישנן כמה אפשרויות במה עם ישראל עתיד לחטוא- בני ישראל לא ישמרו את מצוות המילה
במצרים; ירצו להתבולל בתוך מצרים; יעבדו עבודה זרה במצרים¹² ועוד קודם לכן – יפשעו
במכירת יוסף כעילה לשעבוד ואולם, נראה שהדבר הפוך – מכירת יוסף איננה הסיבה לשעבוד
אלא האופן שבו מתגשמת גזרה זו.

3. תקופת השעבוד כזיכוכך והכנה לקראת קבלת התורה וירושת הארץ

בניגוד לגישות הקודמות הרואות בשעבוד עונש על חטא מסוים, קיימת גישה הרואה בשעבוד
דווקא "חסד והטבה לישראל", תקופה שיש בה צורך ויתרון עבור עם ישראל. כך עולה מדברי
אברבנאל:

¹¹ זקוביץ, יציאת מצרים בספר בראשית: <http://mikranet.cet.ac.il/pages/item.asp?item=10533>
¹² סיכום נרחב יותר של פרשנות זו ניתן לקרוא אצל מ' אביעזר, מדוע נשתעבדו בני ישראל במצרים? באתר:
<http://www.biu.ac.il/jh/parasha/shemoth/abi.html>

"כדי לצרפם כצרוף הכסף. כי הנה העם המעותד לקבול הדיבור האלוהי יצטרך בהכרח להסיר מתוכו כל טומאה ולכלוך ולזכך נפשו מכל דעה ואמונה נפסדת... ובהיותם זכים וטהורים יוציאם משם ויהיו ראויים לקבול התורה והמצוות"¹³.

בעיני אברבנאל שימשה תקופת השעבוד כתקופת הכנה של עם ישראל, תקופה שהפכה אותו להיות ראוי לירושת התורה והארץ. במצרים הכיר העם באמתותו של ה' וביכולותיו. באופן דומה גם מהר"ל רואה בשעבוד יתרון עבור העם. לדבריו השעבוד נדרש כדי להוציא את השלימות של בני ישראל מן הכוח אל הפועל ולהופכם ממשפחה המונה 70 נפש לעם של ממש, שישים ריבוא, שהוא "שלימות ישראל". ההבדל איננו רק מספרי אלא מהותי. בתקופה זו התעצם העם מבחינה דתית, ובלשונו: "גבר כוח אלוהי יותר"¹⁴.

4. היבדלות - שמירה על הייחוד של עם ישראל

ספורנו טוען שרק במצרים יכול עם ישראל להפוך ממשפחה ל'גוי גדול' ללא סכנת התבוללות. עמי כנען היו נכונים להתערב עם ישראל, אך לא כך המצרים שראו בעברים (רועי הצאן הנוודים) כבעלי תרבות נחותה משלהם ולכן לא התחתנו בהם (ראו בראשית מ"ג 32 ומ"ו 34). כל ההסברים הללו מנסים לענות על השאלה מדוע מגיע לעם ישראל או לאברהם עונש כבד כל כך, או מדוע תקופת השעבוד חיונית עבור עם ישראל. אולם, בדברי ה' עצמם ניתן הסבר לדחיית מימוש ההבטחה והסבר זה מצדיק את המהלך מנקודת מבט אחרת על הדברים – נקודת המבט של מי שיושב כעת ב'ארץ המובטחת', הלוא הוא ה'אמורי', עמי כנען.

צדק עם האמורי ועוול לישראל!?! - המוסר המפוקפק של ברית בין הבתרים

ההסבר המיידית המופיע בהתגלות עצמה הוא כִּי לֹא-שָׁלַם עֲוֹן הָאֲמֹרִי, עַד-הֵנָּה (פס' 16). כלומר, לא ניתן לרשת את הארץ עד שלא תימלא סאת חטאיו של האמורי ויהיה מוצדק לגרשו מאדמתו. לכאורה יש כאן שיקול מוסרי כללי, אולם למעשה זהו הסבר "דו-פרצופי" מבחינה מוסרית: מצד אחד לא מוסרי לפנות את השטח ולגרש/להוריש עמים אלו עד שלא יחטאו 'מספיק'. מצד אחר, אין קושי מוסרי לגזור בשל כך שעבוד בלתי מוסבר או מוצדק על עם ישראל.

והנה לפנינו קושי מוסרי נוסף: וְגַם אֶת-הַגּוֹי אֲשֶׁר יַעֲבֹדוּ, דָן אֲנִי (פס' 14) - מדוע יש להעניש גם את מי שישעבד את עם ישראל אם כך נגזר מראש?

¹³ אברבנאל לבראשית ט"ו. אברבנאל הולך בדבריו בעקבות הר"ן הרואה בשעבוד 'יסורין של אהבה' שנועדו להכניע את לבותם של ישראל כדי שיהיו ראויים לקבלת התורה, וכן בעקבות ר' חסדאי קרשקש (בספרו "אור השם") שטוען שתקופה זו נועדה להסיר מלבם כל ספק בדבר יכולותיו של ה'. דווקא במצרים המלאה בכשפים תתבאר עליונותו של ה'.
¹⁴ "וכן ישראל היו כך, בתחלה היו ישראל במצרים קודם שלימותם, והיה החומר הם המצרים מושל עליהם... ואחר שהיו כשלימות היו יוצאים... וכיון שהגוף חלוש הוא מוסיף ברכה האלהית... לפיכך היו פרים ורבים כיון שהיו משעבדים אותם להחליש כח הגוף וכל שהיה כח הגוף נחלש, גבר כח אלהי יותר להיות ישראל דבקים בברכת אלהים. וזה כאשר יענו כן ירבה וכן יפרוץ, וזהו דוקא בישראל שעיקר כחם הוא כח אלהי לא כח גופני" (מהר"ל, ספר גבורות ה', י"ב-י"א).

ובכל מקרה, אם ברור מראש ונגזר מראש מי יחטא ומתי, היכן הבחירה החופשית?

מנהר מצרים עד נהר פרת – דיון בשאלת זכותנו על הארץ

רבים רואים בסיפורי האבות בכלל ובפרק זה בפרט ביסוס והצדקה לזכות של ישראל על הארץ¹⁵. הזכות על הארץ נקנית, על פי סיפורי אברהם, בשלוש דרכים:

1. כיבוש צבאי (בראשית י"ד).
2. הבטחה אלוהית, הענקת הארץ לעם ישראל כחסד מה', זכות דתית (בראשית ט"ו)¹⁶.
3. ירושת הארץ- ההתיישבות בה הלכה למעשה (ישׁוּבוּ הַנְּהָ, בראשית ט"ו)¹⁷.

מתוך רצף הסיפורים עולה ששלוש דרכים אלו משלימות זו את זו ואין לאחת משמעות בלעדית אחת. בפרק י"ד אברהם מצליח לכבוש את הארץ במלחמה ממש כנגד מלכי האזור. הסמיכות של פרק זה לברית בין הבתרים מעידה על כך שהמקרא לא מסתפק בכיבוש כקניית זכות על הקרקע, אלא נותן תוקף דתי לזכות זו - הבטחה אלוהית¹⁸. על כך מוסיף אברהם עוד את הדרך השלישית. אברהם שואל 'במה אדע כי אירשנה?' משמעות שאלתו לדברי בן ישראל היא: "עתה, שפורמלית מצויה הארץ בשליטתו, האומנם יכול הוא לשלוט בה ללא כוח צבאי של ממש, ללא מנגנון אזרחי? ואף אם ישלוט בה, הרי אינו יכול לרשת את הארץ, כלומר ליישבה ולמלאה"¹⁹. דהיינו, הכיבוש והזכות הדתית אינם מספיקים ללא ירושת הארץ בפועל. ירושת הארץ תושלם רק כאשר ישב עם על אדמתו. הזכות על הארץ נשארת תלויה ועומדת כל עוד עם אחר (האמורי) יושב בארץ המובטחת.

אך מדוע ראוי עם ישראל לזכות על ארץ ישראל על פי המעמד הזה? האם הוא זכה בה בשל מעשיו או בשל רשעת האמורי? לא נראה שיש לכך תשובה ברורה בטקסט. [יש לכך תשובה בדברים ט 4 – 9. זו אחת התשובות שהמקרא נותן] יחד עם זאת, כן נאמר בעקיפין מה נדרש

¹⁵ מפה של גבולות הארץ שהובטחה בברית בין הבתרים ניתן למצוא במקראנט: <http://mikranet.cet.ac.il/pages/item.asp?item=9679> דיון מעמיק בנושא גבולות הארץ שהובטחה לכאורה לישראל ניתן למצוא בספרה של ד"ר נילי וזאנה, כל גבולות ארץ - גבולות הארץ המובטחת במחשבת המקרא על רקע המזרח הקדום, תשס"ח, בשיחה אתה בנושא בבלוג של ד"ר לאה מזור: <http://mikrarevivim.blogspot.co.il/2010/05/blog-post.html> וכן לצפות בראיון שלה בנושא זה במסגרת התוכנית 'חוצה ישראל': <http://23tv.co.il/79-he/Tachi.aspx?id=6501&programId=282>

¹⁶ חז"ל לומדים מבראשית ט"ו דרך אחרת בה נקנית הזכות על הארץ והיא עבודת הקורבנות: בראשית רבה מד, י"ד: ר' חייא ברבי חנינא אמר: לא כקורא תגר, אלא אמר לו: באיזו זכות? אמר לו: בכפרות שאני נותן לפניך". כלומר, עם ישראל יירש את ארץ ישראל ויתקיים בזכות עבודת הקורבנות.

¹⁷ כבר בבראשית י"ג ניכר רעיון זה, הארץ מובטחת וניתנת על ידי האל ובכל זאת על אברהם לקנות עליה חזקה על ידי 'התהלכות' בה: קום הַתְּהַלֵּךְ פְּאֶרֶץ, לְאֶרֶץ וְלְרֶחֶבָהּ: פִּי לָהּ, אֶתְנַנָּה (בראשית, י"ג, 17).

¹⁸ מאלפת בהקשר זה פרשנותו של ר' יצחק (המובאת אצל רש"י) לפיה התורה מתחילה מסיפור הבריאה ולא מהחודש הזה לכך שהיא המצווה הראשונה הנתנה לישראל, על מנת להצדיק ולאשר את זכותו של עם ישראל על ארץ ישראל: "ומה טעם פתח בבראשית? משום 'כח מעשיו הגיד לעמו לתת להם נחלת גוים'... שאם יאמרו אומות העולם לישראל: ליסטים אתם, שכבשתם ארצות שבעה גוים, הם אומרים להם: 'כל הארץ של הקב"ה היא, הוא בראה ונתנה לאיש ישר בעיניו, ברצונו נתנה להם, וברצונו נטלה מהם ונתנה לנו'".

¹⁹ מנחם בן ישר, ברית בין הבתרים ותוצאותיה: <http://www.biu.ac.il/JH/Parasha/lech/beny.html>

מעם ישראל כדי להיות ראוי לארץ ישראל. נראה שזכותו על הארץ מותנית במוסריותו. ללא מוסר, הארץ תקיא גם את עם ישראל כפי שהקיא מתוכה את האמורי. מחמת קדושתה של הארץ אין היא סובלת תועבות שנעשות בה ולא משנה בידי מי. דברים אלה נאמרים במפורש בספר ויקרא וניתן להקיש מהם גם לפרקנו: וּשְׂמַרְתֶּם אֹתָם, אֶת-חֻקֹּתַי וְאֶת-מִשְׁפָּטַי, וְלֹא תַעֲשׂוּ, מִכָּל הַתּוֹעֵבוֹת הָאֵלֶּה: הָאֲזָרוּחַ, וְהַגֵּר הַגֵּר בְּתוֹכְכֶם. כִּי אֶת-כָּל-הַתּוֹעֵבוֹת הָאֵל, עָשׂוּ אַנְשֵׁי-הָאָרֶץ אֲשֶׁר לִפְנֵיכֶם; וַתִּטְמְאוּ, הָאָרֶץ. כִּי וְלֹא-תִקְיֵא הָאָרֶץ אֶתְכֶם, בְּטִמְאַמְכֶם אֹתָהּ, כְּאֲשֶׁר קָאָה אֶת-הַגּוֹי, אֲשֶׁר לִפְנֵיכֶם (ויקרא, י"ח, 26-28). כדברי כוגן, אין לעם ישראל עדיפות בזכות הברית. להיפך, ברית הענקה זו היא המחייבת את אברהם ובניו לשמור את דרך ה' ולעשות צדקה ומשפט²⁰.

לסיכום, כבר התורה מלמדת שזכותו של עם ישראל על ארץ ישראל איננה מובנת מאליה. סיפורי אברהם ובייחוד מעמד ברית בין הבתרים עוסקים בשאלה המוסרית, מניין זכותו של עם ישראל על ארץ ישראל? ביסוסה של זכות זו איננו במעשה חד פעמי (בכיבוש או במעמד כריתת הברית), אלא בתהליך מתמשך הן של ישיבה בארץ, הן של התנהגות מוסרית. ללא התנהגות מוסרית, עם ישראל אינו ראוי לארץ ישראל והוא מאבד הן את זכותו המוסרית עליה והן את החזקה בה הלכה למעשה. יש בכך מסר חשוב לימינו אנו. הייתי מוספיה גם שלפחות על פי עמוס הדרישות המוסריות מעם ישראל גבוהות יותר מהדרישות מעמים אחרים – ראו עמוס ג' 2.

קריאה מומלצת

מ' אביעוז, מדוע נשתעבדו בני ישראל במצרים?:

<http://www.biu.ac.il/jh/parasha/shemoth/abi.html>

י' אליצור, ברית בין הבתרים: <http://www.daat.ac.il/daat/tanach/tora/brit-2.htm>

מ' בן ישר, ברית בין הבתרים ותוצאותיה: <http://www.biu.ac.il/JH/Parasha/lech/beny.html>

נ' וזאנה, כל גבולות ארץ - גבולות הארץ המובטחת במחשבת המקרא על רקע המזרח הקדום, תשס"ח.

מ' ויינפלד, "בראשית טו", בתוך: עולם התנ"ך – בראשית, תל אביב 2000, עמ' 108-109.

י' זקוביץ, יציאת מצרים בספר בראשית: <http://mikranet.cet.ac.il/pages/item.asp?item=10533>

מ' כוגן, ברית בין הבתרים:

http://mikrarevivim.blogspot.co.il/2010/11/blog-post_03.html

מ' נאור, "ודור רביעי ישוּבו הנה (בראשית ט"ו, טז) המסורת על מושב "בני ישראל אשר ישבו

במצרים", בית מקרא כ"ז (תשמ"ב), עמ' 40-45.

²⁰ מרדכי כגן, ברית בין הבתרים: http://mikrarevivim.blogspot.co.il/2010/11/blog-post_03.html

יא נבו, "ברית בין הבתרים- מעמד של הבטחה ייעוד ונסיון", שמעתין 174, תשס"ט, עמ' 15-24.
יא רימר ג' דרייפוס, אברהם אדם וסמל: עיונים לאור משנתו הפסיכולוגית של ק.ג. יונג, 1993, עמ'
47-33.

ד' סבתו, ברית בין הבתרים: <http://www.ybm.org.il/hebrew/LessonArticle.aspx?item=4377>
מ' ענבר, "ביום ההוא כרת ה' את אברם ברית", בית מקרא מ"ו, ב (תשס"א), עמ' 115-120.
ש' ריסקין, "פרשת 'לך לך' הסכם שותפות", פותחים שבוע, תל אביב-ירושלים, 2001, עמ'
51-44.